

Kádár-korszak és demokrácia?

1985 szeptemberében, első hivatalos kétoldalú tárgyalásuk alkalmával Kádár János bemutatkozásul viszonylag hosszan beszélt Mihail Gorbacsovnak a magyar történelemről és főleg 1956-ról. „Előadása” vége felé járt, amikor Gorbacsov megkérdezte: igaz-e, ami a nyugati sajtóban „elterjedt”, hogy „Magyarországon [politikai] ellenzék jött létre, s a Balaton környékén (*hol máshol?*) valamiféle *kongresszus* is volt.” Kádár nem látta szükségesnek, hogy kiigazítsa a Kreml távolságából jelentéktelen földrajzi tévedést – ti. hogy Monor nem a magyar tenger partján fekszik. Elismerte, hogy létezik ellenzék, de az csupán kisszámú intellektuel mozgolódása. Ahogy a számára ismerős belügyes terminológiában fogalmazott, „szerveződő csoportnak is lehet őket nevezni”. De, tette hozzá, „a magyar munkásosztály körében nincs fogadtatásuk.” Csak végső esetben vetnek be ellenük adminisztratív rendszabályokat, mert „nem kívánunk nekik ingyen reklámot csinálni.” Ha kell, „tudunk gorombábbak is lenni” – tette hozzá, bizonyára (*képzeltetik*) némi zavart vállvonogatással. Ekkor némiképp váratlanul Kádár így folytatta: „Eszembe jut egy *vad* magyar gondolat: a mi rendszerünkben nincs szelep a feszültség enyhítésére.” Mire Gorbacsov így replikázott: „Miért? És a kritika és önkritika? Ez a mi erős, hatékony fegyverünk!” „Ez igaz – válaszolta Kádár – de olyan eszközeink nincsenek, mint a kapitalistáknak. Ott a politikai küzdőtéren különböző elvek ütköznek, és a választó megválaszthatja vagy megdöntheti a kormányt, ezt vagy azt a pártot, bár – tette hozzá a lenini *correctness* szellemében – nincs elvi különbség a polgári pártok koncepciói között.”

Felmerülhet a kérdés, hogy egy ilyen konferencián, mely egyrészt a magyar demokrácia történeti hagyományairól, másrészt a mai demokrácia problémáiról szól, vajon mi indokolja egy olyan, meglehetősen hosszú korszak felidézését, amely egyrészt nem szolgál demokratikus hagyománnyal, másrészt nem tartozik a jelenhez. Bár ez igaz, az ország népességének többsége még huszonegy évvel a demokratikus átalakulás után is a Kádár-korszakban (is) szocializálódott. Vagyis a demokratikus hagyományokat akarva-akaratlanul akkori tapasztalatai, akkor szerzett tudása és beidegződései alapján *is* szemléli. Hasonlóképpen tekint(ett) az elmúlt bő húsz évben – és ma is – az új magyar demokrácia problémáira. És legalábbis elméleti lehetőség, hogy e problémák is összefüggenek a Kádár-kori értékrenddel, az akkori mentalitás tapasztalatok rendszerével. Ezekkel az előfeltevésekkel talán már nem tűnik teljesen haszontalannak demokrácia és kádárizmus összefüggéseit kissé szemügyre venni – azon túl, hogy Magyarország a Kádár-korszakban nem volt demokratikus állam. (Nem árt tudni, hogy ennek megítélése a magyar társadalomban távolról sem egyértelmű. Vásárhelyi Mária 2000-ben lefolytatott vizsgálata szerint közel annyian gondolták, hogy a Kádár-korszakban diktatúra volt, mint ahányan azt, hogy nem (28 ill. 27 %; 36 % részben értett egyet azzal, hogy diktatúra volt. A megkérdezettek 28 %-ának egyértelműen jó véleménye volt a kádárizmusról, ennél is többen, egyharmaduk tartja azt alapjában pozitívnak, kisebb kritikákkal.)

A továbbiakban két kérdéstről szeretnék szólni. Az egyik a kádári vezetés demokrácia-képe és kísérletezése a – maga pragmatikus fogalmi rendjébe illesztett – demokráciával. A másik valódi kérdés: léteztek-e a szabadság szigeteihez hasonló demokrácia-szigetek Magyarországon (vagy, kissé provokatívabban: a szabadság kis körei vajon a demokrácia kis körei is voltak-e egyben?)

1.

A demokrácia problémájával a berendezkedő kádári vezetés a születés pillanatában kénytelen volt legmélyebben szembenézni. A születés, mint újrakezdés jelentőségével a vezetés és a korszak névadója teljesen tisztában volt. A demokrácia mégsem úgy jelent meg számára

(számukra), mint a késő modernitás megannyi magyar újrakezdése pillanatában: ti. mint betöltendő hiány. Ezt az előző újrakezdők, 1956 politikai forradalmárai érezték így, s klasszikusan rövid javaslatot tettek a hiány betöltésére: *Szabad választásokat akarunk, több párt részvételével.*

Kádárék számára a demokrácia az alig fellazult sztálini ideológiai klisék burzsoá demokráciáját jelentette, és a közvetlen ellenség, az *ellenforradalmárok* egyik fő követelését. Olyan követelést, amelyben még engedménynek sincs helye. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a 20. század két magyar alapproblémája, a modernizáció és a demokrácia közül az utóbbira a kádárizmusnak nem volt válasza. Az előbbire igen, és ez nem maradt következmények nélkül a demokráciára nézve sem.

Ettől még a kádári vezetésnek persze foglalkoznia kellett a demokráciával összefüggő problémákkal. A forradalom egyik okát Kádárék is a legitimitáció hiányában látták, még ha ezt a kifejezést nem is használták akkoriban. A Rákosi-klikk antimarxista politikája azonban nem csak a lenini frázisok egyikének-másikának figyelmen kívül hagyását jelentette. Belátást is, hogy szükség van olyan demokratikus legitimitációt *imitáló vagy pótló* eljárásokra, esetleg intézményekre, amelyek bizonyítják, sőt talán garanciát is jelentenek arra, hogy ilyesmi nem fordulhat elő többet. Emellett ezek az eljárások és intézmények a várakozások szerint bizonyos visszacsatolást jelenthetnek a vezetés számára a társdalom állapotáról, hangulatáról. 1956 tanulsága szerint ezt a klasszikus sztálini rendszer nem oldotta meg Magyarországon. A kádári vezetés kísérletezéseit egészen 1989-ig ez pótlólagos (ál)legitimitációra és egyoldalú (felelősség nélküli) visszacsatolásra való igény határozta meg.

1956. november 4. után a keresgélés két irányba is elindult. A munkástanácsok (és forradalmi bizottságok) a forradalom közvetlen leszármazottai voltak. Ezért, továbbá jugoszláv allúzióik s legfőképpen a bürokratikus rendszerrel fundamentálisan ellenkező bázisdemokratikus szerveződésük okán beillesztésük a módosított restaurációs rendszerbe csaknem lehetetlennek tűnt. Ha a bizottságok elfogadják a nekik felkínált alárendelt érdekvédelmi szerepet, magukat végzik ki. Végül a kísérlete semmiféle eredményre nem vezetett.

A másik lehetőség a koalíciós pártok társutas (vagy ilyesmire hajlandó) elitjének beépítése valamiféle álkoalícióba, már ígéretesebb opciónak tűnt 1956 utolsó heteiben. Először is ezt a mechanizmust már egyszer működtették 1947-49 között. Másodszor, bizonyos nyomait (társutas miniszterek és főhivatalnokok) azután is fenntartották (gondoljunk Erdei, Darvas, Ortutay vagy Bognár miniszterségére, mondjuk Rákosi Mátyás és Nagy Imre kormányában). 1956-ban a kormányba lépő pártok eleve nem voltak olyan radikálisok, mint a munkás- és forradalmi tanácsok számos vezetője; kivált november 4. után a „méréskeltek” szerepe még nőtt is. Kádár különféle csatornákon kereste az érintkezést a kisgazdák és a parasztpártiak tárgyalókész vezetőivel: a népfronttól a személyes érintkezésen át a titkosrendőrségi „közvetítésig”.

Hogy ez a tapogatózás, illetve fogadtatása mennyire volt őszinte és mennyiben színlelt, nem könnyű megállapítani. Annyi bizonyos: a kísérlet kudarcba fulladt. Ebben alapvető szerepet játszott néhány fiatal, nem a koalíciós pártok első vonalába tartozó politikus. Bibó István, Göncz Árpád, ifj. Antall József, néhány fiatalabb szociáldemokrata, az ő Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalmaik, közös politikai platformjaik vették elejét annak, hogy például a kisgazdapárt a Dobi István – id. Antall József – (Pártay Tivadar) – Kovács Béla vonalon behúzódjon egy látszatkoalíciós kormányba. Erre legalábbis fogadókészség volt, bár természetesen a többség ezt politikai alku tárgyának tekintette. Kádár azonban hamarosan rájött arra, hogy a kihunyó ellenállás erre nem kényszeríti rá.

A szovjet típusú politikai rendszer teljes helyreállítása és a munkástanácsok megfojtása után jó darabig semmiféle változtatást nem kezdeményeztek a politikai rendszeren. A porondon maradt szakszervezeti mozgalom ugyanúgy *transzmissziós szíj* maradt mint korábban. Érdekvédelmi feladatokat kizárólag akkor láthatott el, ha megszerezte hozzá a párt

támogatását, ezt is csak jobbra az egyes munkahely szintjén. A leszámolásokat követően enyhült a terror, ami természetesen pozitív változást jelentett és hatást gyakorolt a közhangulatra. A terror apparátusa azonban csaknem érintetlen maradt, legfeljebb más, preventív feladatokra használták.

A *demokratizálás* kifejezés, amely az 1956-os reformtavasz egyik kulcsfogalma volt, a forradalom után is a pártzsargon része maradt. Az első években azonban nem utalt másra, mint hogy a *legfelső pártvezetés* köreiben érvényesül valamelyes „demokrácia”, a döntéshozatallal kapcsolatos viták legalább nem a félelem légkörében születnek, s ha már a döntések megszülettek, a vesztes fél nem veszti el életét, szabadságát, de még pozícióit sem feltétlenül.

Új, *többlet* értelmet a fogalom a hatvanas évek közepétől nyerhetett volna. Az úgynevezett gazdasági mechanizmusreform mára jószerevével elfeledett történetéből is kimarad annak a reformbizottságnak a története, amely „A dolgozó tömegek részvétele a gazdaság irányításában és ellenőrzésében” nevet viselte. A bizottság vezetője Hegedüs András volt miniszterelnök, akkor az MTA Szociológiai Kutatócsoportjának vezetője volt. Hegedüs akkori és azutáni írásainak egyik vezérmotívuma volt a demokratizálás, sőt a demokrácia lehetséges nem-burzsoá intézményrendszere – vagyis mai megfogalmazásban a *lehetséges-e demokrácia demokratikus alapjogok és intézmények nélkül, s ha igen, miért nem* kérdése. (Csak emlékeztetek rá: ez az időszak a revizionista szovjetológia felemelkedésének ideje; amikor olyan elemzések születtek, mely szerint a posztsztálini Szovjetunióban „látens pluralizmus” alakult ki, s hogy a politikai participáció tulajdonképpen semmivel sem visszamaradottabb ott, mint pl. az Egyesült Államokban...)

A Hegedüs-bizottság anyagairól mélyebb elemzés máig nem született. Hegedüsék a dolgozók által választott felügyelő bizottság, afféle üzemi szintű ellenőrző testület bevezetésére tettek javaslatot. Ebbe nem lettek volna beválaszthatók a gazdasági-, párt- és szakszervezeti funkcionáriusok. A bizottság előre elhatárolta magát az 1956-os munkástanácsoktól. Az FB-k nem vették volna át az igazgatás feladatait, az „önigazgatás” kifejezést kerülték. „Csak” arról volt szó, hogy az önállóságot kapott üzemi menedzsmentekkel, a helyi bürokratikus irányítókkal szemben érvényesüljön valamiféle ellensúly. A jelek szerint ez is sok volt. Először a munkások általi választhatóságot utasították vissza („Mert abból jó nem jöhet ki”), majd csak néhány kísérleti FB létesült, amelyekben csupa felülről kinevezett bürokrata ült. Végül is ennek a reformbizottságnak semmilyen javaslatát sem fogadták el. A *politikai mechanizmusreform* – ha egyáltalán hitt abban valaki, hogy lesz ilyen – meg sem kezdődött. A vállalatok önállósága azonban némiképpen megnövelte a szakszervezetek helyi szerepét – az önállóbb menedzsmentekkel szemben óhatatlanul kezdeményezőbb fellépés társult. A reform kidolgozása során született a szakszervezeti vétőjog intézménye – nemcsak helyi, hanem magasabb szinten is. A reform befulladásá és részbeni leállításá azonban a '68-as reformtér bővítését teljesen levette a napirendről.

A hetvenes évek végén óvatosan újraindított gazdasági reformokban már különösebb gond nélkül bekerült a *vállalati tanácsok* létrehozása. A válság felértékelte a korábban elvetett legitimációs pótlékokat, például a várható konfliktusok alapszintű rendezésében. A konfliktusok erőszakos elfojtására (tehát a represszív apparátus aktiválására) senki sem gondolt szívesen. Kádár „vad magyar gondolata” – persze kádárista magyar módon – közel került a megvalósításhoz. 1983-ban a választási törvény módosításával kötelezővé vált az országgyűlési képviselők többes jelölése. (Erre korábban is nyílt lehetőség, de csak igen kevés helyen éleke vele...) Új tudományág, a politikatudomány bontogatta szárnyait. Számos közlemény gondolkodott arról, mi is lehet a parlament szerepe a „szocialista demokráciában”: vajon szociológiai, intézményi-korporális reprezentativitásra kell-e törekedni, mennyire helyes, ha a parlamentben megjelennek az érdekkülönbségek stb. Amikor azután a lazán megfogalmazott törvényt 1985-ben alkalmazni kellett, váratlan problémák támadtak.

Önszerveződő csoportok a Népfront semmitmondó deklarációját gond nélkül elfogadva alternatív jelölteket állítottak. Egy részük protest-jelölt volt, mások hatékonyabb érdekkijárónak tündek, de akadtak szabályos politikai jelöltek (single issue candidates – környezetvédelem pl.). A szerveződő demokratikus ellenzék is kísérletet tett az indulásra Budapesten. Rajk Lászlót és Tamás Gáspár Miklóst azonban közönséges csalásokkal elütötték még a jelöltségtől is. De ez nem „jött be” mindenhol, s a választások során következett az újabb kellemetlen pofon: jónéhány országos vezető bukott ki a parlamentből, s jó néhány nem hivatalos jelölt került be az országgyűlésbe. (Ellenzéki ugyan nem, de olyanok igen, akik valódi vitákat provokáltak, köztük politikaiakat is – ilyesmire akkor évtizedek óta nem volt példa a Parlamentben.) Ezzel a kádárizmus próbálkozásai a demokráciával be is fejeződtek. A nyolcvanas évek végének diskurzusai már a rendszerváltás előtörténetéhez tartoznak. Ennek kezdetén a szovjet típusú rendszer hazai irányítói már hajlandók voltak elgondolni valami plurális politikai rendszert, amely persze nem többpártrendszer, de az egyetlen párt hatalmát esetleg tényleg valamilyen alkotmány korlátozza. Az ellenzéki erők – egy pillanatra – még beérték volna valami effélével (gondoljunk az első politikai programra, a Beszélő-kör *Társadalmi szerződésére*. A találkozás nem valósult meg, a felek nem jutottak tovább a látótávolságnál.

2.

Nem szükséges itt felidézni, hogy egyfelől a kádárizmus idejében hatályos alkotmány tartalmazta az alapvető emberi és politikai jogokra való hivatkozásokat, illetve, másfelől, milyen esélyei voltak annak, aki ezen jogok teljességét érvényesíteni kívánta. Ha valaki monjuk 1966-ban *többpártrendszert követel, szabad választásokkal*, azt nagy valószínűséggel letartóztatták volna és nem biztos, hogy megússza a börtönt izgatásért. 1976-ban más inkább elképzelhető, hogy elviszik elbeszélgetni valahová, és megvizsgálják az elmeállapotát – ha akarja, ha nem. 1986-ban pedig már feltehetően semmi sem történik vele – bár Kristály Gyula ózdi nyugdíjast 1988-ban (!) ítélték három év fogházra izgatásért...

Ha a demokrácia a jog uralma, valamint a képviselő és választhatóság procedurális- és intézményrendszere, akkor a demokrácia *állapotáról* a Kádár-korszakban a következő mondható.

a. A formális jog tartalmazta a legfontosabb emberi és civil jogosítványokat, ám ezek érvényesítésére semmiféle lehetőség nem volt. Normális, de átlagos embernek eszébe sem jutott volna választójogát, a közérdekű adatokhoz való hozzáféréseinek jogát vagy a szólásszabadságát jogi úton érvényesíteni – ahogy ezek nyilvánvaló sérelmeire sem keresett általában orvosságot ezen az úton. A működő demokratikus technikák leginkább ugyancsak a pótlékok közé tartoztak. A *ius murmurandi* kis köreit minden jel szerint a politikai vezetés is kitüntette figyelmével. Az informális hírterjesztés és –továbbítás világát nehezen is korlátozhatta volna. Valójában – a politikai rendőrség megannyi feltárt esete bizonyítja – inkább használni igyekezett kiszivárogtatással, fél- és dezinformációk terjesztésével. Kádár image-e számottevő mértékben ezen pótlék-demokratikus térben épült fel 1956 után. Komplex, sőt nemzetközi rendszer volt ez, amelyben az alaktalan véleményeket jelentősen formálta a nyugatra utazók, nyugati magyar sajtó és kommunikáció rendszere. Ugyancsak Kádárhoz fűződő iskolapélda erre a kádárizmus foglatának tekintett jelszó (*Aki nincs ellenünk, az velünk van*) keletkezéstörténete. Egy amúgy a magyar publikumtól elzárt emigráns periodika (a londoni *Irodalmi Újság*) emigráns írójának megfogalmazását (*Méray Tiborét*) az első titkár egy félnyilvános tanácskozáson szabadon idézte, majd az informális nyilvánosság terébe már mint saját revelatív tételeként vitték be...

A procedurák és intézménypótlékok működését nagyon pontosan ábrázolta Gazdag Gyula és Ember Judit *Határozat* című dokumentumfilmje (1972). A sikeres termelőszövetkezeti vezetőt a felettes pártszervek el akarják mozdítani – a háttérrel és a motívumokat egyaránt

szolgáltatják politikai, helyi és személyes tényezők. A gazdasági reform elleni támadás éppen úgy, mint a vezető elfogadottsága és népszerűsége. A formai szempontból demokratikus és működő intézmények védeni próbálják – ideig-óráig meg is védik – választottjukat, ám azután vereséget szenvednek. A folyamat és ábrázolása egyaránt paradigmaticus: az egyáltalán nem állítható, hogy kísérlet sem történt mondjuk a demokrácia procedurális eszközeinek használatára. Még a dokumentáció – jelen esetben a filmszociográfia – előtt sem tornyosult akadály. A procedura azonban befulladt, Gazdagék filmjét pedig csak klubok, egyetemek szűk köreiből láthatták az érdeklődők (*de: láthatták...*)

b.

A demokrácia értékalapján való életre és tevékenységre a legtöbb lehetőség a hatalmi struktúráktól viszonylag távol, ám a magán- és családi szféránál szélesebb kis körökben kínálkozott mód leginkább. Ez a kádárizmusban (is) lehetséges spontaneitás (fél)civil világa. Amikor ez a kérdés egyáltalán felmerül, általában az elit értelmiség különféle öntevékeny, kritikai vagy ellenzéki mozgalmi szerepelnek példaként. Ha majd egyszer lehetséges lesz például a politikai rendőrség dokumentációja vagy más források alapján szisztematikusan feltárni ezt a világot, nyilván más, árnyaltabb képet kapunk. Földényi F. László egy esszéjében a magyar művészet szabadságharca fogalmát használta a tűrés és tiltás peremvidékén vagy azon túl élő avantgarde alkotók törekvéseire. Az ebben résztvevőket biztosan nagyon erős közösségi sőt sorsközösségi tudat jellemezte, olykor együtt is cselekedtek. Demokratikus *gyakorlatra*, vagyis hogy a részvétel, beleszólás, döntés, kontroll stb. demokratikus technikáit *alkalmazzák*, még a szabadság kis köreiből sem igen adódott alkalom. Az ellenőrzés, a preventív intézkedések, a tiltás eszközeit a hatalmi szervek már a szabadság-szigetek ellen is bevetették. A demokratikus gesztusokat belső szabályrendszerként alkalmazók ellen még inkább. Ideig-óráig működtek kivételek, mint például a filmkészítők generációs szervezete, a Balázs Béla Stúdió, de kis számban.

A hetvenes évek végétől megszerveződő demokratikus ellenzék teljesen új jelenség volt a demokratikus értékek rendszerezett, nyilvános és demonstratív képviselője szempontjából. A procedurális demokrácia gyakorlására a féllegális tevékenység természetéből adódóan azonban nekik sem adódott lehetőségük. A kis létszámú, meritokratikus, szubkulturális gyökerű közösség nem belső demokráciájáról híresült el. Az emlékezetben fennmaradtak az elfogadás/elutasítás belső körben időnként érvényesített, enyhén szólva nem demokratikus, esetei és technikái. Ezek sok esetben nyilvánvalóan erősen túloznak – de hogy ilyesmi előfordult, azt később az ellenzék vezető személyiségei is elismerték. Az ellenzék lehetett a Kádár-korszak végének legnagyobb szabadság-szigete, amely körül valóságos szigetvilág terebélyesedett az utolsó időszakra. De még erről sem állítható, hogy egyben a demokrácia szigete lett volna.

A demokrácia pótlékai és a demokratikus tapasztalat morzsái, töredékei – ez jelentette a magyar demokrácia társadalmi tapasztalatát 1989-ben. Történeti hagyományokon és emlékeken kívül ez volt az az útravaló, amellyel a magyar társadalom elindult, hogy elérje vagy megalkossa a demokrácia országát. A fogalmak megtanulhatók (voltak), de már elsődleges értelmezésük sem bizonyult zavartalannak. Hogyan is lehetett (volna) másképpen? Hiszen, ahogy Petri Görgy fogalmazott (Széljegyzetek egy vitához, *Örökhétfő*, 1981):

*Ha a seggünkbe nem csizmával rúgtak,
azt tiszteltük volt liberalizmusnak;
ha virágnyelven küldtek el a francba:
a Repression átment Toleranz-ba.
Túl az Oderán, innen az Uralon
szerveződik a rémönuralom,
a trafikokban rágógumibot
– prefogyasztói világállapot.*

1989/90-ben a demokratikus szerkezetek kialakítása – minták alapján, viszonylag átgondoltan és sikeresen történt. A mai demokrácia problémáinak egy része biztosan összefügg a történeti örökséggel – amelyben a demokrácia csekély pótlékai, a demokratikus gyakorlatok és kultúra deficite jelentette a szocializációs háttér.